

ETNOLOGO ANTANO DANILIAUSKO ARCHEOLOGINĖ VEIKLA IR RADINIAI IŠ PUKIŠKIO AKMENS AMŽIAUS GYVENVIETĖS

Dovilas Petrulis

Vilniaus universiteto archeologijos magistrantas

A. Daniliauskas ir jo archeologinė veikla

Šiaurės rytų Lietuva (Lėvens baseinas) nepasižymi dideliu radinių kiekiu iš mezolito ir neolito laikotarpių, tačiau ir šiame regione žinoma keletas akmens amžiaus gyvenviečių, jų radimviečių¹. Apžvelgti šio regiono akmens amžiaus gyvenviečių radimvietes leidžia Antano Daniliausko sukaupta titnaginių dirbinių kolekcija, dabar saugoma Panevėžio kraštotyros muziejuje.

Aptariant šiaurės rytų Lietuvos Lėvens upės baseine žinomas akmens amžiaus gyvenviečių radimvietes (Panevėžio, Kupiškio r.), reikia paminėti A. Daniliausko nuveiktus darbus. Šis etnologas buvo pirmasis, atkreipęs dėmesį į to krašto akmens amžiaus gyvenvietes. A. Daniliausko (1926 10 01–1983 03 13) archeologinė ir kraštotyrinė veikla Lietuvos visuomenei nėra taip plačiai žinoma kaip etnografinė². Tačiau jo noras pažinti savo krašto praeitį davė tai, kad Lėvens vidurupio teritorijoje esančios akmens amžiaus gyvenvietės, kapinynai ir kiti archeologiniai paminklai tapo labiau žinomi ir buvo įtraukti į archeologinių paminklų sąrašus.

Mažai kam žinoma, tačiau labai sudėtinga ir tragiška yra šio

¹ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas (toliau – LAA)*, Vilnius, 1974, t. 1, priedas, 1 žemėlapis; *Lietuvos istorija. Akmens amžius ir ankstyvasis metalų laikotarpis*, Vilnius, 2005, t. 1, p. 59, 119, 222, 236; A. Girininkas, *Lietuvos archeologija. Akmens amžius*, Vilnius, 2009, t. 1, p. 93, 96, 101, 143, 162.

² *Lietuva: enciklopedija, biografijos: A–I*, Vilnius, 2010, t. 2, p. 439.

mokslininko biografija. A. Daniliauskas gimė Marijampolėje, mokytojų šeimoje. Jau nuo vaikystės pasižymėjo veržlumu ir gabumais moksle, nors buvo silpnos sveikatos³. 1941 m. pavasarį baigė 9 gimnazijos klases. Tačiau 15 metų sulaukęs, dar nepilnametis jaunuolis buvo atskirtas nuo tėvo, o 1941 m. kartu su motina ištremtas į Altajaus kraštą. 1942 m. jų šeima perkelta prie Laptevų jūros. Būsimasis mokslininkas ten praleido šešerius metus, vedė Juliją Putvytę. Kęsdamas tremties negandas, siekė įgyti istorijos mokytojo profesiją. Sąlygos mokytis buvo sunkios, be to, trūko metodinės, istorinės literatūros⁴. Palengvėjęs tremties sąlygoms 1952 m. baigė Jakutsko pedagoginį institutą, mokytojavo Jakutijoje. Tik 1956 m. atsirado galimybė palikti tolimąjį Sibirą. Grįžus į Lietuvą, geriems draugams padedant pavyko gauti istorijos mokytojo vietą Panevėžio r. (tuomečiame Vabalninko r.), Gelažių (dabar – Geležių) vidurinėje mokykloje.

Iš kairės: Antanas Daniliauskas, Antanas Šimonis ir jo sūnus. Kupiškio r., Subačiaus apyl., Skverbai.

Iš asmeninio V. Daniliauskaitės archyvo

³ J. Putvytė-Daniliauskienė, A. Daniliauskas, Ir sunkiausia gyvenimo našta pakeliama, *Sibiro alma mater, 1941–1991 m.*, Šiauliai, 2005, p. 112.

⁴ A. Daniliauskas, Laiškai iš šiaurės, *Kryžius šiaurėje*, Vilnius, 1992, p. 235.

*Archeologinė žvalgyba Lėvens ir Marnakos santakoje (Panevėžio r.). 1959 m. gegužės 2 d.
Iš asmeninio V. Daniliauskaitės archyvo*

A. Daniliauskui nusišypsojo sėkmė, kadangi dėstyti istoriją savame krašte – svajonės įgyvendinimas. Jis greitai tapo mokinių mylimu ir geidžiamu mokytoju. A. Daniliausko iniciatyva buvo įkurtas Gelažių vidurinės mokyklos istorijos-kraštotyros būrelis, kartu ir mokyklos senienų muziejus. Šį būrelį lankė vyresniųjų klasių moksleiviai (VIII–XI kl.), jie gilino savo krašto istorijos žinias bei domėjosi archeologiniais paminklais. Kas dvi savaites buvo rengiami susirinkimai, leidžiamas sienlaikraštis, o P. Tarasenos „Didžiųjų Tyrulių paslaptys“ nurodė darbo gaires⁵. A. Daniliausko vadovaujamas istorijos-kraštotyros būrelis rengdavo ekspedicijas po Gelažių krašto apylinkes, ieškojo akmens amžiaus stovyklaviečių pėdsakų, rinko įvairius radinius, kurie siejami su pirmųjų gyventojų palikimu. Pats A. Daniliauskas savo straipsnelyje tuometėje „Panevėžio tiesoje“ rašė, kad „pastaruoju metu kraštotyros darbas įgauna vis

⁵ A. Daniliauskas, Kraštotyros formos kaimo mokykloje, *Tarybinis mokytojas*, 1959 03 22, p. 3.

platesnį užmojį. Ypatingas vaidmuo tenka kaimo mokykloms. Jos gali surinkti savo apylinkėse gausią etnografinę medžiagą ir pravesti pirminę archeologinę žvalgybą⁶. Jis minėjo, kad su mokyklos būreliu atkreipė dėmesį į Panevėžio r. Tiltagalių vietovę. Iš vietinių gyventojų sužinojo, kad Lėvens ir Marnakos santakoje yra kalvelė, dar vadinama Smailakalniu. Šią kalvą ir šalimais ariamą lauką A. Daniliauskas kartu su mokiniais žvalgė tris kartus. Jame rado titnaginių skelčių, lipdytinės keramikos liekanų, anglių, deformuotos geležies liekanų, geležies gargažių⁷. A. Daniliauskas su būrelio mokiniais buvo užmezgęs ryšius su to meto žinomais Lietuvos archeologais R. Rimantiene ir P. Tarasenka. Su pastaruoju susirašinėjo net būrelio mokiniai. Archeologė R. Rimantienė, pasinaudojusi A. Daniliausko surinktomis žiniomis, savo sudarytame pirmame „Lietuvos TSR archeologijos atlaso“ tome pateikė informaciją apie Karsakiškio apyl., Tiltagalių k. žinomas neolito ir žalvario amžiaus stovyklavietes⁸.

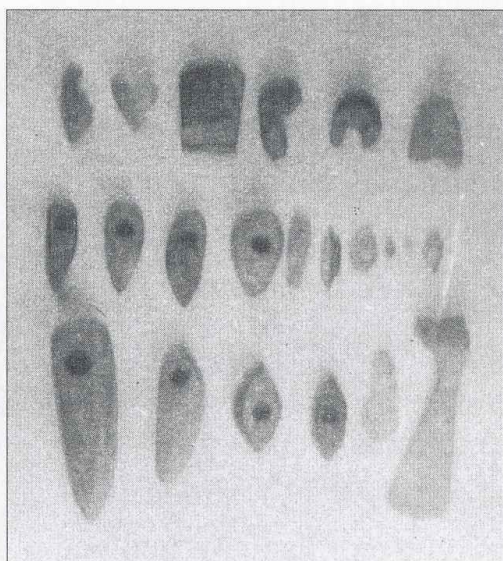
A. Daniliauskas rašydamas apie būrelio pasiekimus džiaugėsi, nes jam šis darbas atnešė naujo patyrimo pedagoginėje ir mokslinėje veikloje⁹. Jis mokinius teisingai išmokė atlikti archeologinę žvalgybą, savarankiškai parengti pranešimus. Būrelio veiklos atgarsiai pasiekė net Estijos mokyklas, su jomis buvo susirašinėjama. Su būreliu vykdavo ir į tolimesnius žygius ieškodami akmens amžiaus medžiotojų pėdsakų. 1959 m. pavasarį keliaudami dviračiais aplankė Panevėžio rajone esantį Margių kaimą. Jame, ant Lėvens upės krantų, pavyko rasti akmens amžiaus stovyklavietės pėdsakų. Iš tuo metu A. Daniliausko publikuoto straipsnio „Kraštotyros formos kaimo mokykloje“ žinoma, kad būrelis lankė ir domėjosi dar keliomis akmens amžiaus stovyklavietėmis

⁶ A. Daniliauskas, Mokyklos turi padėti kraštotyros muziejui, *Panevėžio tiesa*, 1958 03 21, p. 4.

⁷ Ten pat.

⁸ *LAA*, 1974, t. 1, p. 74.

⁹ A. Daniliauskas, Būrelio laimėjimas, *Tarybinis mokytojas*, 1959 06 28, p. 2.

Geležių mokyklos istorijos muziejaus ekspozicija (1958–1960 m.).

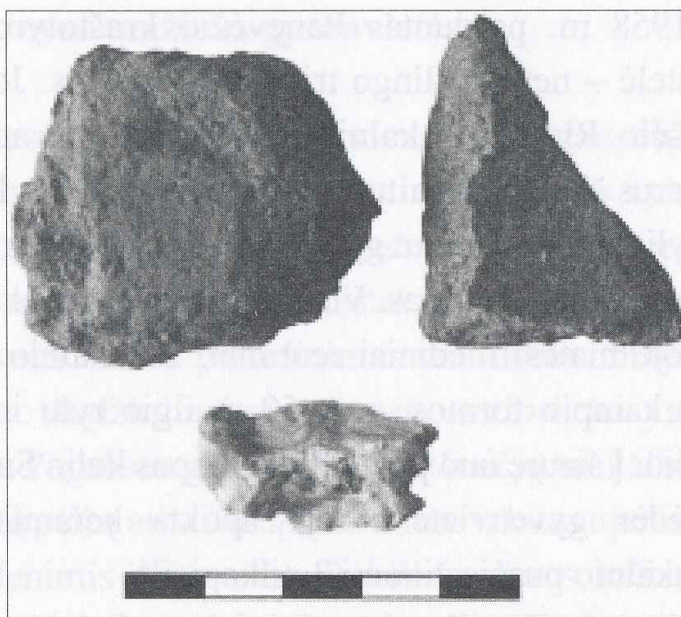
Geležiu apylinkėse ir kitomis, kurios driekiasi ties Lėvens vidurupiu¹⁰. Archeologinės žvalgybos tikslais Geležiu vidurinės mokyklos istorijos-kraštotyros būrelis organizuodavo žygius į Pukiškį, Uoginius, Tiltagalius, Stirniškį (Skverbus) ir kitas šio krašto vietas. Kiekvienos išvykos metu buvo stengiamasi surinkti naujos medžiagos apie žvalgomą vietovę, susipažinti su vietiniais gyventojais, užrašyti jų pasakojimus.

Šiuo metu Geležiu pagrindinės mokyklos muziejelyje saugomi

A. Daniliausko ir būrelio narių surinkti likę eksponatai: archeologinių paminklų pasai ir keletas etnografinių senienų. Iš šio etnologo archeologinės kolekcijos išlikę tik keletas eksponatų: dviašmenis akmeninis kirvis, gludintas titnaginis kirvelis, žalvarinė storagalė apyrankė ir geležinis įmovinis ietigalis. Dirbant A. Daniliauskui mokyklos muziejelis turėjo nemažą archeologinių radinių kolekciją. Apie A. Daniliausko archeologinę veiklą mena 31 archeologinio paminklo pasas (visi Kupiškio r.). Kiekviename pase yra archeologinio paminklo pavadinimas, paminklo adresas, aprašymas, būklė, planas, keliuose pasuose atskirai įdėtos fotonuotraukos. Išlikę archeologinių paminklų pasai informuoja apie paminklų žvalgymą, vietas, kurias lankydavo A. Daniliauskas su mokiniais. Viena iš jų, vadinama „smėlynu“, yra Kupiškio r., Subačiaus apyl., Akmenių kaime. Paminklas lokalizuotas kairiajame Lėvens krante, 60 m nuo upės kranto į pietus, apie 1 km į rytus nuo buvusio Akmenių vandens malūno. Paminklą

¹⁰ A. D a n i l i a u s k a s, Kraštotyros formos kaimo mokykloje, *Tarybinis mokytojas*, 1959 03 22, p. 3.

1959 m. rugsėjį žvalgė Gelažių vid. mokyklos istorijos būrelis, jame buvo rasta titnaginių skelčių su retušavimo žymėmis¹¹. Manoma, kad šioje vietoje galėjo būti akmens amžiaus gyvenvietė. Kitas paminklas, irgi vadinamas „smėlynu“, yra Kupiškio r., Antašavos apyl., Uoginių kaime. Paminklas yra 300 m į pietus nuo Uoginių koplyčios, 50 m į vakarus

Lipdytinės keramikos šukės ir titnago skeltė iš Uoginių.

nuo B. Marcinkevičiaus sodybos. Paminklą 1957 m. surado ir užfiksavo Gelažių vidurinės mokyklos istorijos-kraštotyros būrelis ir archeologas P. Tarasenka. Ant 1,5 m aukščio smėlio kalvelės buvo rasti trys akmeniniai kirvukai, titnago skeltės, ietigalis, lipdytų keramikos liekanų lygiu paviršiumi¹². Žvalgant minėtą vietovę Uoginiuose 2010 m. liepos 14 d. ariamame lauke aptikta lipdytos keramikos bei titnago skeltė.

Apie Stirniškio (Skverbų) piliavietę, esančioje Kupiškio r., Subačiaus apyl., surinkta nemažai informacijos, tačiau vertėtų paminėti ir A. Daniliausko bei Gelažių vid. mokyklos istorijos-kraštotyros būrelio sukauptas žinias. Mokytojas A. Daniliauskas su būrelio mokiniais dažnai rengdavo išvykas į Skverbus. Domėjosi piliakalnio kompleksu, prisidėjo prie jo išsaugojimo, nes tuo metu piliakalnio šiaurinėje pusėje buvo pradėtas kasti molis, išardytas šlaitas. Piliakalnis yra įsiterpęs Lėvens ir Papilio santakoje. Minima, kad Papilio upelyje buvo randama akmeninių kirvelių. Vienas

¹¹ Archeologinio paminklo pasas. *Geležių pagrindinė mokykla (toliau – GPM)*, sudarė A. Daniliauskas 1959 11 30, G. 49.

¹² Archeologinio paminklo pasas, *GPM*, sudarė A. Daniliauskas 1959 11 30, G. 48.

jų 1958 m. perduotas Panevėžio kraštotyros muziejui. Piliakalnio aikštelė – netaisyklingo trikampio formos. Jo šlaitai statūs, 14–16 m aukščio. Rytinį piliakalnio galą juosia 2,5 m aukščio pylimas, einantis į vakarus šiauriniu šlaitu 4 m žemiau aikštelės krašto. Vakarinėje pusėje šį pylimą saugo 2,5 m gylio griovys. Aikštelės rytinėje dalyje yra antras 2,7 m aukščio pylimas. Vietiniai žmonės pasakojo, kad anksčiau pylimų vietoje matėsi mediniai rentiniai. Piliakalnio aikštelė – netaisyklingo keturkampio formos, apie 50 m ilgio rytų ir vakarų kryptimi, 30 m pločio. Į šiaurę nuo piliakalnio kitapus kelio Subačius–Kupiškis žinoma papėdės gyvenvietė¹³. Joje aptikta keramikos liekanų. Vakarinėje piliakalnio pusėje žinomi 3 pilkapiai¹⁴.

Nors A. Daniliauskas dirbdamas Gelažiuose daug dėmesio skyrė krašto istorijai – rinko senienas, pamažu vis labiau susidomėjo kaimo etnografija. Devynerius metus praleidęs Gelažiuose mokytojas su šeima išvyko į Vilnių. Savo pašaukimą atrado etnografijoje, 1965 m. Vilniaus istorijos instituto Etnografijos sektoriuje prie Mokslų akademijos apgynė disertaciją¹⁵. Pradėjo dirbti etnografijos sektoriuje moksliniu bendradarbiu, dalyvavo vasaros ekspedicijose, rinko medžiagą, jos pagrindu publikavo straipsnius, parašė keletą knygų¹⁶. Nors buvo išpraustas į pasirinktos temos rėmus, A. Daniliauskas ir miesto etnografijos srityje rado savo nišą ir į naują tyrinėjimų erdvę pasinėrė su dideliu užsidegimu bei pareigingumu.

¹³ Archeologinio paminklo pasas, *GPM*, sudarė A. Daniliauskas, 1959 11 30, G. 26.

¹⁴ Archeologinio paminklo pasas, *GPM*, sudarė A. Daniliauskas, 1959 11 30, G. 61.

¹⁵ P. K a l n i u s, Miesto etnografijos tyrinėtoją prisimenant, Antano Daniliausko 80-osioms gimimo metinėms, *Lietuvos etnologija*, Vilnius, 2006, t. 6 (15), p. 251–252.

¹⁶ A. D a n i l i a u s k a s, *Šiaurės rytų Lietuvos pramonės darbininkų materialinė kultūra*, Vilnius, 1970; A. D a n i l i a u s k a s, *Lietuvos miesto gyventojų materialinė kultūra XX a.*, Vilnius, 1978; A. D a n i l i a u s k a s, *Lietuvos TSR pramonės darbininkų kultūros ir šeimos etnografinės problemos*, Vilnius, 1983.

Radiniai iš Pukiškio akmens amžiaus gyvenvietės

Pukiškio akmens amžiaus gyvenvietė – tai vienas iš nedaugelio mezolito ir neolito laikotarpiams priskiriamų paminklų šiaurės rytų Lietuvoje (Lėvens baseinas), aptiktų prie Pukiškio ežero. Senasis ežero pavadinimas – Mūsia, kilęs nuo Muselės upelio, ištekancio iš šio ežero ir šiauriau įsiliejančio į Pyvesą. Ežero pavadinimas yra hidroniminės kilmės, jį reikia kildinti nuo žodžių *mūsai*, *sumusti*, *musoti*, tai yra *trauktis mūsais*, *susidrumsti*. Pagal senąją vokiečių aukštaičių prokalbę (althochdeutsch), *mos* reikštų pelkę arba liūną¹⁷. Žinomas ir kitas upelis, vardu Žambas, jį savo vandenimis irgi maitina Pukiškio ežeras, tačiau jis įteka į Lėvenį. Pukiškio akmens amžiaus gyvenvietės pavadinimas Lietuvos TSR archeologijos atlase dar figūruoja kaip Rodūnėlė (kaimas šalia ežero). Šio krašto archeologinius paminklus XIX a. pabaigoje fiksavo savo sudarytame archeologiniame žemėlapyje P. Pokrovskis, o XX a. pirmoje pusėje jais pradėjo domėtis ir J. Elisonas¹⁸. J. Elisono ir kitų bendraminčių 1923 m. įkurta Gimtajam kraštui tirti draugija pradėjo rūpintis Panevėžio krašto praeitimi, rinko įvairias senienes, tarp jų ir archeologinius radinius, juos perdavė Panevėžio muziejui¹⁹. 1928 m. P. Tarasenka, remdamasis jų surinkta informacija, archeologiniame Lietuvos žemėlapyje pažymėjo akmeninių kirvelių radimvietes Panevėžio apskrityje²⁰. J. Puzinas, vienas pirmųjų Lietuvos archeologų profesionalų, ypač daug dėmesio skyrė Panevėžio krašto proistorėi. J. Puzino straipsnyje „Šis tas iš Panevėžio proistorės“ minima, kad Preidžiuose, Alantos upelio gilumoje, rastas kaulinis trikampio formos

¹⁷ A. V a n a g a s, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius, 1981, p. 222.

¹⁸ Ф. П о к р о в с к и й, *Археологическая карта Ковенской губернии*, Вильна, 1899, с. 117–118; J. E l i s o n a s, Archeologinių ir šiaip įdomių, tiek Panevėžio, tiek ir kitų artimų apylinkių vietų sąrašas, kurį yra surinkę Panevėžio valstybinės gimnazijos mokiniai, *Švietimo darbas*, Kaunas, 1925, nr. 4–5, p. 304–332, 434–458.

¹⁹ E. B a k o n i s, Panevėžio „Gimtajam kraštui tirti draugija“ 1923–1940 metais, *Panevėžio istorijos fragmentai*, Panevėžys, 1993, p. 61.

²⁰ P. T a r a s e n k a, *Lietuvos archeologijos medžiaga*, Kaunas, 1928, p. 331.

kirvis su išgręžta skylė kotui²¹. Bet didžiausias indėlis į šios vietovės paminklų išgarsinimą priklauso A. Daniliauskui. 1958–1961 m. jo surinkta titnaginių dirbinių kolekcija, saugoma Panevėžio kraštotyros muziejuje, yra unikali²². 2008 m. šios gyvenvietės pėdsakų ieškojo Geležių ir Karsakiškio klebonas E. Vijeikis bei paminklosaugininkas P. Juknevičius²³. 2010 m. vasarą ją žvalgė archeologė A. Petrulienė ir D. Petrulis.

Pukiškio akmens amžiaus gyvenvietė yra uždumblėjusio ežero rytinėje pakrantėje, ant kalvelės, 500 m į vakarus nuo B. Balčiūnienės sodybos, 2 km į pietus nuo Gelažių miestelio. Gyvenvietė atrasta 1958 m., kada A. Daniliauskas dirbo istorijos mokytoju Gelažių vidurinėje mokykloje. A. Daniliauskas, neturėdamas archeologo kvalifikacijos, žvalgymus Pukiškio ežero gyvenvietėje atliko mėgėjiškai, vedamas daugiau entuziazmo, susidomėjimo. Be šios gyvenvietės, žinoma ir daugiau radimviečių, menančių akmens amžiaus laikus. 500 m nuo Gelažių miestelio mokyklos į šiaurės vakarus rastas titnaginis kirvelis, ietigalis ir akmeninis plaktukas, o į šiaurę 1 km atstumu nuo Pukiškio ežero, Užubalių kaime, ariamame lauke prie užakusios pelkės rastas titnaginis smaigas į vieną pusę nuskeltu galu²⁴. Reikia paminėti, kad 1982 m., kasant daržą Lėvens upės nuogulose (Panevėžio r., Piniava), aptiktas itin retos formos raginis kaplys su skylė kotui²⁵. Šis mezolito pirmai pusei priskiriamas kaplys yra aptrupėjęs, jo aukštis – 16,5 cm, plotis – 6 cm, skylutės skersmuo – 3 cm. Visi tokie kauliniai kirviai kapliai liudija apie pastovių stovyklaviečių vietas. Remiantis R. Rimantienės ir T. Ostrausko skelbtais duomenimis, šiuos kaulinius dirbinius reikia datuoti VIII–VI tūkst. pr. Kr. ir sieti su Kundos kultūros

²¹ J. P u z i n a s, Šis tas iš Panevėžio proistorės, *Panevėžys (Geografinės ir istorinės žinios apie apylinkes ir miestą)*, Chicago, 1963, p. 45.

²² LAA, Vilnius, 1974, t. 1, p. 68.

²³ E. V i j e i k i s, Senosios istorinės gyvenvietės, *Sandrava*, 2008 rugsėjis, nr. 2 (45), p. 15.

²⁴ LAA, Vilnius, 1974, t. 1, p. 65, 74.

²⁵ *Panevėžio kraštotyros muziejaus archeologijos rinkinys* (toliau – PKM): Inv., Nr. A 1761.

gyventojais²⁶. Archeologinė kultūra paplitusi dabartinėje Estijoje, pietų Suomijoje, Latvijoje, šiaurės rytų Lietuvoje, Baltarusijoje²⁷. Kundos kultūrai būdingi kauliniai ir raginiai žeberklai, ietigaliai, durklai ir peikenos, kalteliai, kirveliai, *Pulii* tipo strėlių antgaliai²⁸. Šios kultūros žmonės, medžiotojai kūrė laikinas gyvenvietes prie upių ir ežerų, gyveno palapinės tipo būstuose ar stulpinės konstrukcijos keturkampiuose arba ovaliuose pastatuose su židiniiais. Vertėsi medžiokle ir žvejyba, rinko maistą. Naudojo titnaginius, gamintus aukšto lygio skeltine technika, ir kaulinius dirbinius. Vėliau Kundos kultūra peraugo į neolitinę Narvos kultūrą²⁹.

Pukiškio akmens amžiaus gyvenvietės teritorija šiuo metu yra ariamame lauke, rytinėje ežero pakrantės pusėje. Buvusi akmens amžiaus gyvenvietė apima maždaug pusės hektaro teritoriją, čia randama titnaginių dirbinių. Pakrantėje nedirbama žemė nuo vandens teskiria apie 20 m pločio tarpas, kurio paviršių dengia velėna, 5–20 cm gylyje atsidengia pilkas miškožemis, o po juo slūgso gelsvas smėlis. Dirbamo lauko viršutinį žemės sluoksnį dengia smėlis su priemoliu. Pagal paleografą R. Kunska, vakarinėje Nevėžio ir Mūšos baseino dalyje driekiasi našūs velėniniai jauriniai dirvožemiai ant priesmėlio ir lengvo priemolio³⁰. Ežero rytinės pakrantės, kaip ir visas ežeras, apaugusios medžiais, krūmais bei meldais. Rytinėje ežero pusėje priėjimo prie vandens nėra, kadangi krantai uždumblėję ir apaugę meldais, norint pasiekti neužžėlusią ežero zoną, reikia bristi apie 20 m nuo kranto meldais, krūmais apaugusiu ir uždumblėjusiu pakraščiu. Šiaurinėje ežero pakrantėje ir pamiškėje kasamos durpės.

²⁶ R. R i m a n t i e n ė, *Akmens amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 89–91.

²⁷ C. C a r p e l a n, On Archaeological Aspects of Uralic, Finno-Ugric and Finnic Societies before AD 800, *Slavica Helsingiensia*, Helsinki 27, 2006, s. 83–84; I. Z a g o r s k a, The Mesolithic in Latvia, *Acta Archeologica*, Kobenhavn 63, 1992, s. 112–113.

²⁸ T. O s t r a u s k a s, Kundos kultūros tyrinėjimų problematika, *Lietuvos archeologija* (toliau – *LA*), Vilnius, 2002, t. 23, p. 94–95.

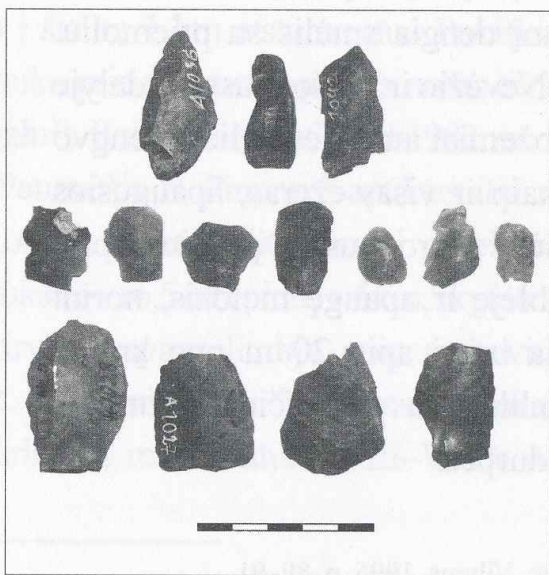
²⁹ R. R i m a n t i e n ė, Archeologinės kultūros, *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius, 1987, p. 52.

³⁰ R. K u n s k a s, Paleografijos pastabos apie Nevėžio lygumą ir Upytės apylinkę, *Upytė*, Vilnius, 1986, p. 15.

Žvalgant buvusios gyvenvietės terasą, titnaginiai dirbinėliai aptikti ariamos žemės paviršiuje, daugiausiai ežero pakrantėje, 30 m nuo kranto linijos. Paviršutinėje, neartoje žemėje, kurią dengia pilko smėlio lopai, matyti angliukai ar suanglėjusio medžio dalys. Konkrečiau apie archeologinį gyvenvietės sluoksnį kalbėti neleidžia archeologinių tyrimų nebuvimas.

Iš Pukiškio gyvenvietės Panevėžio kraštotyros muziejuje saugomi 248 radiniai, kuriuos aptiko A. Daniliauskas ir Gelažių istorijos-kraštotyros būrelio mokiniai.

Per 2008 ir 2010 m. ekspedicijas šioje vietovėje rasti dar 64 titnaginiai dirbiniai ir jų fragmentai, jie perduoti saugoti Panevėžio kraštotyros muziejui. Didžioji dalis titnago yra tamsiai pilkos spalvos, tačiau dalį dirbinių sudaro kitų spalvų, sluoksniuotas balsvas, gelsvas titnagas. Dalis titnago dirbinių, būdingų Kundos kultūrai, yra

Titnago skeltės iš Pukiškio gyvenvietės.

pagaminti iš titnago³¹, atsigabento iš pietų Lietuvos ir gretimų teritorijų. Šiaurinė ir rytinė Lietuvos teritorija nepasižymi gryno titnago ištekliais. Nors šiaurės Lietuvos akmenis amžiaus gyvenvietėse randama iš vietinių riedulių, prasto kruoplėto titnago pagamintų dirbinių, jų kokybė nusileidžia pietų Lietuvoje randamiems silicitinių uolienu dirbiniams³². Ši silicito žaliava aptinkama Nemunėlio–Apaščios

³¹ A. G i r i n i n k a s, Upytės žemės priešistorė, *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*, Panevėžys, 2004, p. 10.

³² D. K u b l i c k a s, Pelkių rūdos ir titnago žaliavų paplitimas ir eksploatavimo galimybės priešistoriniais ir istoriniais laikais (iki XIX a.), *Annales Geographicae*, Vilnius, 2006, t. 39 (2), p. 59.

baseine ir dėl savo prieinamumo turėjo būti pastebėta bei naudojama akmens amžiaus bendruomenėse, bet dėl archeologinės medžiagos stokos konkrečių skaičių pateikti negalima³³. Nėra žinoma ir iš kurios vietos buvo gabenamas geros kokybės titnagas (Nemuno baseinas), tačiau aišku, kad pasikeitus gamtinėms sąlygoms, kritus upių lygiui mezolito pirmoje pusėje jis tapo lengvai pasiekiamas³⁴. Pukiškio gyvenvietės teritorijoje visai nerasta keramikos, kuri galėtų būti priskirta neolito ar vėlesniam laikotarpiui. Kebli situacija susidaro dėl kaulo dirbinių, nors, vietinių gyventojų pasakojimu, šios gyvenvietės teritorijoje buvo atrasta kaulinių žeberklų. Tai patvirtinti sunku, kadangi jų nėra išlikę. Tipologiškai išanalizavus titnaginių radinių kolekciją, ji buvo suskirstyta į keletą kompleksų: ankstyvojo mezolito ir dalis radinių – neolito laikotarpio antrosios pusės.

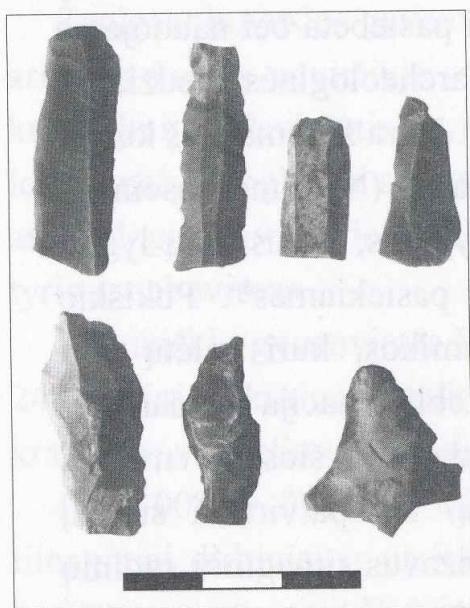
Didžiąją dalį radinių, priklausančių Pukiškio gyvenvietei, galima būtų priskirti ankstyvajam mezolitui. Skaldytiniai ir nuo jų nuskeltos skeltės buvo gaminti iš tamsiai pilko ir gelsvo atspalvio titnago. Didesnioji dalis radinių pagaminti iš skelčių, rastas tik vienas skaldytinis – netaisyklingos formos, apskaldytas iš visų pusių, nuskeliant nuoskalas bei trumpas skeltes. Kitai radinių daliai priklauso mikrolitai, jie su smulkiais rėžtukais ir kitomis skelčių dalijimo atliekomis sudaro apie 40% rinkinio. Rasta ir keletas lancetų bei 12 strėlių antgalių³⁵. Išskirtinę radinių dalį sudaro ašmenėliai, naudoti kaip įstatomieji žeberklų ar kitokių kaulinių dirbinių įtvėriamieji įrankiai. Neabejotina, kad mikrolitizacijos technologija buvo perimta iš vietinių Svidrų ar kitos kultūros medžiotojų, kuriems norint išgyventi miškingose zonose buvo svarbu gerai paruošti ir perprasti medžioklės įrangą³⁶. Be to,

³³ V. B a l t r ū n a s, B. K a r m a z a, D. K u b l i c k a s, T. O s t r a u s k a s, Egzotinė titnago bei titnago pakaitalų žaliava Lietuvos akmens ir žalvario amžiaus gyvenvietėse, *LA*, Vilnius, 2007, t. 31, p. 118.

³⁴ R. R i m a n t i e n ė, *Akmens amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 98.

³⁵ *PKM archeologijos rinkinys: Inv., Nr. A 1111, A 1112, A 1113, 1114, A 1115, A 1117, A 1119, A 1120, A 1197.*

³⁶ T. O s t r a u s k a s, Kundos kultūros tyrinėjimų problematika, *LA*, Vilnius, 2002, t. 23, p. 99.

Ašmenėliai, lancetas, strėlių antgaliai iš Pukiškio gyvenvietės.

mikrolitizacija susijusi su sudėtingesne medžioklės technologija, kuri buvo reikalinga nedidelei žmonių grupei, todėl ir keitėsi įrankių gamybos bruožai³⁷. Išsiskiria ašmenėlių apdirbimo technika, visi jie yra vienpusiu retušu retušuotais šonais. Ašmenėlių skersmuo siekia 8–10 mm, ilgis iki 3,1 cm. Ašmenėlių ir jų fragmentų surinkta per 20 vienetų³⁸. Kitą dalį radinių sudaro gremžtukai ir grandukai, jų priskaičiuojama per 30.

Vėlesniajam periodui galima priskirti titnaginį strėlės antgalį, jis yra trikampio formos, su įstatomuoju koteliu.

Neolito periodo pabaigoje jau vyrauja plokščiu retušuotu paviršiumi įvairių tipų trikampiai, rombiniai, lapo formos trikampiai antgaliai, kurie naudoti strėlės antgaliams ir kitiems įrankiams³⁹.

Palyginimui trumpai galima pasižvalgyti po arčiausiai nuo Pukiškio akmens amžiaus gyvenvietės nutolusią tyrinėtą Jaros (Anykščių r.) neolitinės gyvenvietės kompleksą. 1975–1976 m. vykdant archeologinius tyrinėjimus (vadovas A. Girininkas), atidengtos dvi Jaros neolitinės gyvenvietės. Apytikris gyvenvietės plotas – 600–650 m². Radiniai būdingi Virvelinės keramikos kultūros gyventojams: grublėto paviršiaus puodų šukės, virvelinės keramikos šukės, žiastos šukės, galastuvo fragmentas, grandukai, gremžtukai, titnaginės nuoskalos, skeltės,

³⁷ L. Daugnora, A. Girininkas, *Rytų Pabaltijo bendruomenių gyvensena XI–II tūkst. pr. Kr.*, Kaunas, 2004, p. 27.

³⁸ PKM archeologijos rinkinys: Inv., Nr. A 972, A 975, A 976, A 977, A 978, A 979, A 979, A 981, A 982, A 983, A 984, A 985 (2), A 986, A 967, A 988, A 990, A 991, A 992, A 993, A 994.

³⁹ E. Štavičius, *Akmens amžiaus karyba Lietuvoje*, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004, t. 19, p. 20.

įvairios formos nuoskalos, vienas skersinis strėlės antgalis⁴⁰. Vykdamas Jaros 2-osios gyvenvietės tyrimus, aptikti net 829 titnaginiai dirbiniai. Įdomesni iš jų: 2 titnaginiai kirveliai, 5 titnaginiai peiliai, 3 strėlių antgaliai, 1 skiltuvas ir įvairiausios nuoskalos, skeltės, šukių aptikta net 1330. Dalis jų ornamentuotos šampeliu ir įvairiais duobučių elementais⁴¹.

Apie agrarinio neolito laikotarpio žmogų galima spręsti pagal griautinio kapo Gyvakaruose (Kupiškio r.) tyrinėjimų medžiagą. Šiam kapui būdingos Virvelinės keramikos kultūros įkapės: laivinis kovos kirvis, titnaginis įteriamasis kirvelis, titnaginė skeltė-peilis ir raginis smeigtukas⁴². Tyrinėjimų autorius P. Tebelškis šį kapą lygina su Voronkovo ir Chanevo kapinynais, priklausančiais Fatjanovo kultūrai, ir randa panašumų, būdingų antropologiniam tipui bei įkapėms⁴³. Reikia nepamiršti, kad Virvelinės keramikos kultūra buvo gimininga Vidurio Dniepro kultūroms, iš jų išsiskyrė Fatjanovo kultūra. Ją dalis mokslininkų (D. A. Krainovas, H. Moora, R. Denisova, V. Sedovas) linkę sieti su baltų etnogeneze⁴⁴. Šis tipas pasižymi ryškia dolichokranija (ilgagalviškumu), vidutinio aukščio veidu. Antropologiniais tyrimais nustatyta, kad čia palaidotas 45–55 metų 174 cm ūgio vyras. Pagal skeleto masyvumą toks individas priskiriamas klasikiniam Virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros žmogui. Šis kapas ¹⁴C metodu datuotas III tūkstantmečio pr. Kr. paskutiniu ju ketvirčiu⁴⁵.

⁴⁰ A. Girininkas, Žvalgomosios ekspedicijos prie Jaros ežero ir upės (Anykščių r., Svėdasų apyl., Jotkonių k.) ataskaita. 1975, *Lietuvos istorijos instituto rankraštynas (toliau – LIIR)*, f. 1, b. 678, p. 4–10.

⁴¹ A. Girininkas, Jaros II gyvenvietės (Anykščių r. Svėdasų apyl., Jotkonių k.) tyrinėjimų ataskaita. 1976, *LIIR*, f. 1, b. 677, p. 21–22.

⁴² J. Žukauskaitė, Rytų Baltijos regiono Virvelinės keramikos atstovų kilmė, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2004, t. 25, p. 112.

⁴³ P. Tebelškis, Gyvakarų kapinyno (Kupiškio r.) 2000 m. archeologijos žvalgomųjų tyrimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, b. 3516, p. 8–9.

⁴⁴ Д. А. Крайнов, И. А. Лозе, Культуры шнуровой керамики: и ладьевидных топоров в Восточной Прибалтике, *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, Москва, 1987, с. 56–57.

⁴⁵ P. Tebelškis, R. Janauskas, The Late Neolithic Grave at Gyvakarai in Lithuania in the Context of Current Archaeological and Anthropological Knowledge, *Archeologia Baltica*, Klaipėda, 2002, t. 6, p. 8.

Išsamiau aptarti akmens amžiaus gyvenvietes ir radinius šiaurės rytų Lietuvoje yra sudėtinga, kadangi stokojama archeologinių tyrinėjimų medžiagos iš šio regiono. Reikia tikėtis, kad ateityje ši problema bus išspręsta atliekant archeologinius tyrinėjimus bei skiriant daugiau dėmesio šio regiono kultūros paveldo išsaugojimui ir identifikavimui.

Iš visų paminėtų duomenų galima daryti kelias išvadas:

1. Antanas Daniliauskas daugiausia žinomas kaip etnologas, tačiau dirbdamas Gelažių vidurinėje mokykloje (1956–1960 m.) susidomėjo Gelažių apylinkių (Panevėžio r.) praeitimi. Įkūręs istorijos-kraštotyros būrelį, kartus mokiniams pradėjo ieškoti akmens amžiaus stovyklaviečių, fiksavo šiame krašte esančius kapinynus, piliakalnius, rinko radinius. Daugiausia dėmesio skyrė Lėvens vidurupio teritorijoje esančioms akmens amžiaus gyvenvietėms. A. Daniliausko archeologinė veikla padėjo atskleisti Pukiškyje, Tiltagaliuose, Uoginiuose buvusių akmens ir žalvario amžiaus gyvenviečių vietas.

2. XIX a. pab. ir XX a. Panevėžio ir Kupiškio rajonuose esančiais akmens amžiaus paminklais bei radiniais domėjosi žymūs archeologai ir senienų rinkėjai P. Pokrovskis, J. Elisonas, J. Puzinas, P. Tarasenko, A. Daniliauskas. Didžiausias indėlis atrandant akmens amžiaus gyvenvietes bei radinius iš jų priklauso A. Daniliauskui. Jo surinkti 248 titnaginiai dirbiniai iš Pukiškio akmens amžiaus gyvenvietės yra unikalūs ir saugomi Panevėžio kraštotyros muziejuje.

3. Pažymėtina, kad Pukiškio akmens amžiaus gyvenvietės radiniai, priskiriami Kundos kultūrai su jai būdinga titnago dirbinių apdirbimo technologija, leidžia teigti apie vieną iš ankstyviausių akmens amžiaus gyvenviečių šiaurės rytų Lietuvoje. Galutinai apibrėžti gyvenvietės laikotarpį ir teritoriją iš A. Daniliausko mėgėjiškų tyrinėjimų surinktos medžiagos yra sudėtinga. Reikia džiaugtis, kad A. Daniliausko mėgėjiškas archeologinis darbas pasitarnavo apžvelgiant Pukiškio ir kitas akmens amžiaus gyvenvietes Lėvens upės baseino vidurupio teritorijoje.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Archeologinio paminklo pasas, *Geležių pagrindinė mokykla (toliau – GPM)*, sudarė A. Daniliauskas 1959 11 30, G. 26.
- Archeologinio paminklo pasas, *GPM*, sudarė A. Daniliauskas 1959 11 30, G. 48.
- Archeologinio paminklo pasas, *GPM*, sudarė A. Daniliauskas 1959 11 30, G. 49.
- Archeologinio paminklo pasas, *GPM*, sudarė A. Daniliauskas 1959 11 30, G. 61.
- Bakonis, E., Panevėžio „Gimtajam kraštui tirti draugija“ 1923–1940 metais, *Panevėžio istorijos fragmentai*, Panevėžys, 1993.
- Baltrūnas, V., Karmaza, B., Kublickas, D., Ostrauskas, T., Egzotinė titnago bei titnago pakaitalų žaliava Lietuvos akmens ir žalvario amžiaus gyvenvietėse, *LA*, Vilnius, 2007, t. 31.
- Daniliauskas, A., Būrelio laimėjimas, *Tarybinis mokytojas*, 1959 06 28.
- Daniliauskas, A., Kraštotyros formos kaimo mokykloje, *Tarybinis mokytojas*, 1959 03 22.
- Daniliauskas, A., Laiškai iš šiaurės, *Kryžius šiaurėje*, Vilnius, 1992.
- Daniliauskas, A., *Lietuvos miesto gyventojų materialinė kultūra XX a.*, Vilnius, 1978.
- Daniliauskas, A., *Lietuvos TSR pramonės darbininkų kultūros ir šeimos etnografinės problemos*, Vilnius, 1983.
- Daniliauskas, A., Mokyklos turi padėti kraštotyros muziejui, *Panevėžio tiesa*, 1958 03 21.
- Daniliauskas, A., *Šiaurės rytų Lietuvos pramonės darbininkų materialinė kultūra*, Vilnius, 1970.
- Daugnora, L., Girininkas, A., *Rytų Pabaltijo bendruomenių gyvensena XI–II tūkst. pr. Kr.*, Kaunas, 2004.
- Elisonas, J., Archeologinių ir šiaip įdomių, tiek Panevėžio, tiek ir kitų artimų apylinkių vietų sąrašas, kurį yra surinkę Panevėžio valstybinės gimnazijos mokiniai, *Švietimo darbas*, Kaunas, 1925, nr. 4–5.
- Girininkas, A., Jaros II gyvenvietė (Anykščių r., Svėdasų apyl., Jotkonių k.) tyrinėjimų ataskaita. 1976, *LIIR*, f. 1, b. 677, p. 21–22.
- Girininkas, A., *Lietuvos archeologija. Akmens amžius*, Vilnius, 2009, t. 1.
- Girininkas, A., Upytės žemės priešistorė, *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*, Panevėžys, 2004.
- Girininkas, A., Žvalgomosios ekspedicijos prie Jaros ežero ir upės (Anykščių r., Svėdasų apyl., Jotkonių k.) ataskaita. 1975, *LIIR*, f. 1, b. 678, p. 4–10.
- Kalnius, P., Miesto etnografijos tyrinėtoją prisimenant. Antano Daniliausko 80-osioms gimimo metinėms, *Lietuvos etnologija*, Vilnius, 2006, t. 6 (15).
- Kublickas, D., Pelkių rūdų ir titnago žaliavų paplitimas ir eksploatavimo galimybės priešistoriniais ir istoriniais laikais (iki XIX a.), *Annales Geographicae*, Vilnius, 2006, t. 39 (2).
- Kunskas, R., Paleografijos pastabos apie Nevėžio lygumą ir Upytės apylinkę, *Upytė*, Vilnius, 1986.
- LAA*, Vilnius, 1974, t. 1.
- Lietuva: enciklopedija, biografijos: A–I*, Vilnius, 2010, t. 2.
- Lietuvos istorija. Akmens amžius ir ankstyvasis metalų laikotarpis*, Vilnius, 2005, t. 1.
- PKM archeologijos rinkinys*: Inv. Nr. A 972, A 975, A 976, A 977, A 978, A 979, A 979, A 981, A 982, A 983, A 984, A 985 (2), A 986, A 967, A 988, A 990, A 991, A 992, A 993, A 994, A 1111, A 1112, A 1113, 1114, A 1115, A 1117, A 1119, A 1120, A 1197, A 1761.
- Ostrauskas, T., Kundos kultūros tyrinėjimų problematika, *LA*, Vilnius, 2002, t. 23.
- Putvytė-Daniliauskienė, J., Daniliauskas, A., Ir sunkiausia gyvenimo našta pakeliama, *Sibiro alma mater; 1941–1991 m.*, Šiauliai, 2005.

- Puzinas, J., Šis tas iš Panevėžio proistorės, *Panevėžys (Geografinės ir istorinės žinios apie apylinkes ir miestą)*, Chicago, 1963.
- Rimantienė, R., *Akmens amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1996.
- Rimantienė, R., Archeologinės kultūros, *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius, 1987.
- Šatavičius, E., Akmens amžiaus karyba Lietuvoje, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004, t. 19.
- Tarasenka, P., *Lietuvos archeologijos medžiaga*, Kaunas, 1928.
- Tebelškis, P., Gyvakarų kapinyno (Kupiškio r.) 2000 m. archeologijos žvalgomųjų tyrimų ataskaita, *LIIR*, f. 1, b. 3516, p. 8–9.
- Tebelškis, P., Jankauskas, R., The Late Neolithic Grave at Gyvakarai in Lithuania in the Context of Current Archaeological and Anthropological Knowledge, *Archeologia Baltica*, Klaipėda, 2002, t. 6.
- Vanagas, A., *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius, 1981.
- Vijeikis, E., Senosios istorinės gyvenvietės, *Sandrava*, 2008 rugsėjis, nr. 2 (45).
- Žukauskaitė, J., Rytų Baltijos regiono Virvelinės keramikos atstovų kilmė, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2004, t. 25.
- Крайнов, Д., А., Лозе, И., А., Культуры шнуровой керамики: и ладьевидных топоров в Восточной Прибалтике, *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, Москва, 1987.
- Покровский, Ф., *Археологическая карта Ковенской губернии*, Вильна, 1899.
- Carpelan, C., On Archaeological Aspects of Uralic, Finno-Ugric and Finnic Societies before AD 800, *Slavica Helsingiensia*, Helsinki 27, 2006.
- Zagorska, I., The Mesolithic in Latvia, *Acta Archeologica*, Kobenhavn 63, 1992.

SUMMARIES

ARCHAEOLOGICAL ACTIVITIES OF ETHNOLOGIST A. DANILIAUSKAS AND FINDINGS FROM PUKIŠKIS STONE AGE SETTLEMENT

Dovilas Petrulis

Master of Archaeology

Vilnius University

North Eastern Lithuania is not rich (watershed of the Lėvuo River) in large finding from the periods of Mesolithic and Neolith. Still some Stone Age settlements and findings are known from this region.

Antanas Daniliauskas was mostly famous as ethnologist, though when working at Gelažiai Secondary School (1956–1960) became interested in the past of Gelažiai surroundings. A. Daniliauskas archaeological activities helped in disclosing the places of Stone and Brass settlements in Pukiškis, Tiltagalai, Uoginiai.

Pukiškis Stone Age settlement is one few monuments of Mesolithic and Neolith period in North Eastern Lithuania (watershed of the Lėvuo River) found by the Lake of Pukiškis. 248 findings from this settlement found by A. Daniliauskas and the pupils of Local Lore-History Club of Gelažiai are preserved at Panevėžys Local Lore Museum. During the expeditions to the place in 2008 and 2010 64 flint works and their fragments were found. They were handed over to the Local Lore Museum of Panevėžys. The findings of Pukiškis Stone Age settlement are attributed to Kunda culture with flint works processing technology, this proves the fact about one of the earliest Stone Age settlements in North Eastern Lithuania.

It is complicated to discuss Stone Age settlements and findings in North Eastern Lithuania wider as there is a lack of material of archaeological research from this region. There is a hope that in the future this problem will be solved in making archaeological research and paying greater attention to the protection and identification of cultural heritage of this region.